Соціокультурний феномен українського етносу

Володимир ЄВТУХ,
професор Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Досліджуючи український етнос як цілісність, неможливо уникнути такої важливої характеристики як складність, а отже постійний рух і мінливість при синергетичній єдності. Історичні події та обставини, з одного боку, й ментальні основи етносу, з другого, забезпечують розвиток етносу як складного соціокультурного феномену, що не піддається нівелюванню.

Динаміка українського етносу

Складнішою (але й адекватнішою) є структура українського етносу, коли в основу закладено чинник самосвідомості (самоусвідомлення) і нарешті самоідентифікації представників його ядра та діаспорних компонентів. У зв'язку з цим скористаюся концептуалізацією, запропонованою видатним англійським етнологом Ентоні Смітом, згідно з якою структуру кожного етносу можна уявити у вигляді трьох кіл: 1) ядро; 2) маргінальний прошарок; 3) етнічні категорії.

Найвищим рівнем самосвідомості та самоідентифікації з українським етносом характеризуються представники ядра українського етносу. Це ядро, безсумнівно, знаходиться на території України. Однак треба враховувати, що межі ядра українського етносу, визначені за фактором етнічної самосвідомості, не є тими межами, які визначені фактором розміщення. Щоб розмежувати зміст поняття «ядро українського етносу» в контексті дії двох чинників – самосвідомості та місця розташування, для останнього вживатимемо термін «поселенське ядро» (аналогією може слугувати соціологічний термін «поселенська структура»). У першому випадку вони значно вужчі, ніж у другому. Не кожного українця України можна віднести до групи з високим рівнем української етнічної самосвідомості, тобто не кожен є такою людиною, яка не тільки демонструє своє українське походження чи приналежність до українського етносу, але й сприяє відтворенню українського етносу, причому значна частина переселенського ядра українського етносу знаходиться в іншій (маргінальній) верстві чи навіть серед етнічних категорій (у відсотках) між трьома структурними рівнями – ядро, маргінальний прошарок, етнічні категорії. У цьому можна переконатися за результатами етносоціологічних досліджень, зокрема шляхом опитування.

До маргінального прошарку, на мою думку, можна віднести тих, кому властива «подвійна, потрійна самосвідомість».

Така самосвідомість сформувалася внаслідок того, що представники українського етносу перебували під впливом інших етносів або проживали разом з представниками інших етносів, або в умовах іншого етнічного середовища. В результаті інтенсивної взаємодії між ними відбувається процес переведення людини в маргінальний прошарок, оскільки людина безперервно перебуває між двома або декількома етносами, культурами та менталітетами. Маргінал характерний для етнічних елементів тих людей, з якими він взаємодіє. Граничний стан – це етап до асиміляції, передусім об'єктивний процес у взаємодії двох чи кількох етносів. Але враховуючи те, що в більшості випадків етнічна політика держав, на територіях яких розташовані різні частини етносу, була спрямована якщо не на поглинання, то принаймні на обмеження ролі іншого етнічного чинника в суспільному житті свого етнополітичного організму, асиміляція набуває ознак цілеспрямованого і примусового процесу. Примусовий – не обов'язково такий, що пов'язаний із застосуванням сили. Швидше за все, асиміляція стається в умовах, за яких індивід практично не має альтернативи, а асиміляція в іншому етнічному середовищі виглядає лише природним прагненням стати частиною «вищої» культури. Останнє значною мірою характерне для етнічної взаємодії на пострадянському просторі. Це стосується і корінних американців США та Канади, де їм нав'язали так званий американський спосіб життя, порушили внутрішні відносини та систему життя цієї етнічної меншини.

Таким чином, є всі підстави зараховувати до маргінального прошарку українського етносу певну частину поселенського ядра, представників інших етносів, що проживають в Україні (до останніх належать, передовсім, ті, що осіли в українсько-етнічному середовищі та не мають інтенсивних контактів з представниками власного етносу) та практично всю українську діаспору за окремими винятками. Зазначу про такі випадки, коли громадяни інших держав, українці за походженням, зберігають українські етнічні риси в умовах іншого етнічного середовища і своєю діяльністю стимулюють розвиток українського етносу як складного соціокультурного явища українського етносу в Україні. Таких «окремих випадків» після проголошення незалежності та надання можливості іноземним громадянам, українцям за походженням, брати участь у розбудові Української держави, чимало.

Пропоную зарахувати до етнічної категорії тих осіб, які практично втратили свою українську етнічність і зв'язок з українським етносом. Не маючи точних даних про кількість тих, кого можна зарахувати до етнічної категорії, маємо всі підстави стверджувати, що переважну більшість із них складають представники української діаспори. Це пояснюється тим, що вони тривалий час не мали можливості підтримувати та розвивати свої українські риси (у державах колишнього Радянського Союзу), або що для другого, третього та наступних поколінь їхнє українське походження якщо не перешкоджало, то в усякому разі не сприяло їхній соціальній мобільності в країнах Західного світу. Зазначу в цьому контексті, що населення України має значною мірою міфологічне уявлення про можливості розвитку українського етносу та про власне його стан у країнах Європи та Америки. Ці можливості обмежені, незважаючи на високий рівень демократії в цих країнах (насамперед йдеться про рівень державного регулювання міжетнічних відносин), в силу різних причин об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Зберігати та розвивати власну етнічність значною мірою є справою окремих індивідів – багато в чому залежить від їхнього бажання робити чи не робити цього.

Зафіксувавши три складові частини етносу (у контексті самосвідомості), я не пов'язую їх з якоюсь постійною кількістю представників українського етносу, оскільки перехід від одного структурного елемента до іншого може відбуватися за різних умов. Цей рух може бути за такими напрямами: 1) за ядром: ядро – маргінальна страта – етнічна категорія; 2) для етнічної категорії: етнічна категорія – маргінальний прошарок – ядро; 3) для маргінальної страти: маргінальна страта – ядро; маргінальний прошарок – етнічна категорія.

Варто коротко зупинитися на характері цього руху, що визначений зміною рівня самосвідомості та етнічної самоідентифікації. Якщо, наприклад, взяти рух від ядра до етнічної категорії, то такий процес не є однозначним і не завжди завершується переходом до ядра етносу. Мені здається (у всякому разі, це твердження зумовлене спостереженнями, частково зафіксованими в етнологічній літературі), що останніми роками рух у напрямі ядра українського етносу став інтенсивнішим, ніж рух до категорії етнічної. Першою його умовою є можливість побудови незалежної української держави, де українці формують етнічну базу, яка є обов'язковим елементом існування будь-якого етнополітичного організму і в якій створюються умови для відродження і розвитку українського етносу. Розширення діапазону функціонування української мови, збільшення кількості українських культурно-інформаційних інституцій, активізація взаємодії представників діаспори з ядром, консолідація українців як суб'єкта світового інтелектуального простору – помітні явища, що підтверджують уявлення про інтенсивність руху до ядра етносу. Зауважу, тут важливо, щоб зміцнення незалежності сприймалося не як шлях до ізоляції України, а як шлях до належного місця України у світовому співтоваристві та її взаємодії на засадах рівноправного партнерства з оточуючим світом.

Причому не варто надто наголошувати на впливі процесів розбудови незалежної української держави на активізацію руху до основи; діалектика суспільного розвитку означає, що доля української держави значною мірою залежить від змін усередині материкової частини українського етносу. Маю на увазі передусім те, наскільки свідомо населення України і українці насамперед зміцнюватимуть ядро етносу, етнічну основу держави. Крім того, зауважимо, що зміцнення цієї основи в поліетнічному українському суспільстві не повинно виключати його взаємодії з іншими етнічними структурами чи входження в українське представників інших етносів.

До слова, зрушення, що відбуваються у самосвідомості (етнічній) і свідомості (національній) громадян України усіх категорій, що викликані російсько-українською війною, потребують ретельного вивчення.

У цьому контексті постає логічне запитання щодо впливу взаємодії українців з представниками інших етносів на зміни, які можуть відбутися в усіх трьох структурних елементах українського етносу, зокрема ті, що стосуються ставлення до численних етнічних спільнот.

На перший погляд, поява і розвиток незалежної держави є потужним стимулом, що спонукає до інтеграції в ядро етнічного співтовариства. Щоб проілюструвати доцільність цього, можна згадати міграції до Америки в XIX – на початку XX ст.: прибульці будь-якою ціною намагалися влитися в течію суспільного життя, контекст якого переважно визначали американці англосаксонського походження. Наукові дослідження цих міграцій та адаптації іммігрантів до нових умов життя свідчать про прагнення представників першого покоління мігрантів створити найбільш сприятливі умови інтеграції та соціальної мобільності для другого покоління. Друге покоління зрозуміло переваги «американізації» і відмовлялося від того, що заважало б використати ці соціальні та політичні переваги, а особливо етнічну особливість. Лише коли те саме американське суспільство демократизувалося, в тому числі й щодо представників інших етносів та їхніх нащадків, наступні покоління змінили свої позиції, почали апелювати до свого етнічного коріння, і це спричинило відродження етнічних меншин. Відомий американський дослідник іммігрантів Маркус Хансен назвав це явище «проблемою другого покоління», «принципом інтересу третього покоління». У ширшому розумінні це можна назвати «синдромом третього покоління» і побудувати таку схему: перше покоління зберегло свою самобутність, друге намагалося позбутися того, що було принесено батьками, а третє покоління прагнуло відродити те, з чим його діди прийшли в Америку.

Хоча в Україні цей синдром відрізняється, і не тільки тому, що не всі етнічні меншини тут сформувалися завдяки міграційним рухам. Ще й тому, що життя як українців, так і представників інших етносів було значною мірою русифіковане (серед неукраїнців навіть більше, ніж серед українців). Зараз в нашій незалежній державі з'являються можливості для етнічного відродження представників багатьох народів. Це, безперечно, вплине на акцентування етнокультурних відмінностей між ними та українським етносом. Маю на увазі не свідоме протиставлення відмінностей, а природний самопрояв через етнічну неоднорідність. Одночасно з цим постає питання про характер взаємодії з ядром етносу, що дає назву державі.

На цьому етапі можна передбачити, що існування Української держави сприятиме інтенсивному звільненню (як не всіх, то принаймні значної частини) представників етнічних меншин від наслідків русифікації («дерусифікація») та їхній логічній тісній взаємодії з українським етносом. Внаслідок цього може посилюватися процес переходу населення неукраїнців за походженням до маргінального прошарку, а іноді й до ядра українського етносу. Не втрачаючи своєї ідентичності, інтегруватися в русло суспільного розвитку України, зокрема тісніші контакти з ядром українського етносу, є шляхом до згуртованості поліетнічного суспільства.

«Точки зустрічі»: взаємодія двох частин українського етносу

Існує дві форми зустрічі двох частин українського етносу (українців, які проживають в Україні, та «українців за кордоном»): фізична та духовна (переважно віртуальне спілкування). Перший – це реалізація під час прямих контактів: Світові конгреси українців, які відбуваються в Україні; конференції, «круглі столи», дискусії, туристичні заходи в різних країнах проживання українців та їхніх нащадків. У цьому випадку обмін етнічною інформацією щодо участі обох сторін у розвитку України відбувається не на стабільній основі, ситуативно і триває недовго.

Друга форма забезпечує ширший спектр комунікацій і є стабільним каналом циркуляції інформації, необхідної для підтримки позицій українського етносу та підтримки його цілісності. У цьому сенсі

Закінчення на с. 28

Закінчення. Початок на с. 26

реальними зв'язками між двома частинами є наступні три феномени: етнічна пам'ять (допомагає зберегти в пам'яті походження та історичні події, притаманні частинам), етнічна свідомість (усвідомлення власного етнічного походження та приналежності до українського етносу), етнічна ідентичність (ідентифікація себе з українським етносом). Усі три феномени зміцнюють етнічну спадщину, етнічні практики та етнічну участь – це дуже важливо для існування українського етносу як цілісного явища у світі. З іншого боку, спадщина, практики, участь є відповідним середовищем для стимулювання розвитку етнічної пам'яті, етнічної свідомості, етнічної ідентичності. Плідна взаємодія обох груп згаданих явищ відбувається під час проведення таких заходів, як етнофестивалі чи подібне у місцях перебування українців та їхніх нащадків. При спільних діях їхня ефективність помітно вища. Велике значення мають також обміни предметами мистецтва та традиційно-звичаєвої культури, які несуть етнічну інформацію між двома частинами українського етносу. Потужним чинником згуртування «зарубіжних українців» та формування їхнього іміджу як частини ширшого історичного та соціального феномену «українського етносу» є започаткування кількох масштабних і потужних проєктів та діяльності українських головних організацій. Це, зокрема, відображено в проєктах континентальних і діаспорних науковців і громадських діячів, які представили «Енциклопедію української діаспори» у семи томах; та освітній проєкт Петра Ющенка – кількатисячна портретна галерея «Українці у світі» тощо. Реальним полем інтенсивних інформаційних обмінів між двома частинами українського етносу є віртуальний простір та дослідницькі центри.

Згадані у попередній статті[1] українські організації роблять значний внесок у розвиток зв'язків з Україною на національному, регіональному та місцевому рівнях та у сприяння зміцненню української етнічності в сучасному світі. Сюди додаємо діяльність Світових конгресів українців на підтримку «Майдану», координацію акцій протесту на захист України від російської агресії та проведення культурно-мистецьких фестивалів, конкурсів, виставок української тематики в різних країнах за участі представників України.

Перспективи (замість висновку)

Доля етносів залежить від багатьох факторів. Існують концепції, згідно з якими етноси народжуються, щоб пройти певний життєвий цикл і можуть зникати під тиском різних обставин, серед яких і взаємодія з сильнішим партнером. Особливо це стосується тієї частини етносів, яка перебуває за межами країни походження в «чужому» (в етнічному сенсі) середовищі – члени етнічних спільнот втрачають мову, послаблюються їхні зв'язки, вони поступово асимілюються зі середовищем. Щодо небатьківщини українського етносу нинішня ситуація дещо інша. Незалежність України (з 1991 р.), існування національної держави, структурною складовою якої є українці (в етнічному сенсі), еміграція українців до різних країн, де живуть українці, інтенсивні обміни в різних сферах між частинами та, що дуже важливо, включення «українців за кордоном» у сферу державної етнополітики вселяють надію, що українці в Україні та за її межами залишаться цілісною, хоча й складною соціокультурною системою.

[1] Див.: Євтух, В. Український етнос як складний соціокультурний феномен. Освіта і суспільство, № 3, червень–липень 2025. С. 24–26

Інститут цифровізації освіти НАПН України оголошує конкурс на заміщення посад

у відділи

- **хмаро орієнтованих систем і штучного інтелекту в освіті:** завідувач відділу, провідний науковий співробітник, науковий співробітник, молодший науковий співробітник;
- **технологій відкритого навчального середовища:** завідувач відділу, головний науковий співробітник, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник, науковий співробітник, молодший науковий співробітник;
- **відкритих освітньо-наукових інформаційних систем:** завідувач відділу, головний науковий співробітник, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник, науковий співробітник, молодший науковий співробітник;
- **компаративістики інформаційно-освітніх інновацій**: завідувач відділу, провідний науковий співробітник, науковий співробітник, молодший науковий співробітник;
- **цифрової трансформації НАПН України:** завідувач відділу, провідний науковий співробітник, науковий співробітник; молодший науковий співробітник;

у сектор

- **мережних технологій і баз даних:** завідувач сектору, провідний науковий співробітник, науковий співробітник, молодший науковий співробітник.

Термін подання документів – один місяць від дня опублікування оголошення.

Вимоги до претендента: громадянство України, вільне володіння державною мовою, вища освіта з відповідного наукового напряму не нижче другого (магістерського) рівня, науковий ступінь доктора наук або доктора філософії з відповідного наукового напряму, стаж роботи на посадах наукових та (або) науково-педагогічних працівників.

Документи на конкурс:

- заява про участь у конкурсі на ім'я директора Інституту, в якій зазначено про застосування або незастосування до претендента обмежень, установлених частиною 3 статті 9 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»;
- особовий листок з обліку кадрів з фотографією розміром 3х4 ***см***;
- автобіографія;
- копії документів про вищу освіту, підвищення кваліфікації, присудження наукового ступеня, присвоєння вченого звання;
- копія військового квитка та копія паспорта громадянина України для виїзду за кордон (для військовослужбовців або військовозобов'язаних);
- копія паспорта, засвідчена претендентом;
- копія трудової книжки;
- письмова згода на обробку персональних даних;
- перелік наукових праць, опублікованих впродовж останніх п'яти років у вітчизняних та/або іноземних (міжнародних) рецензованих фахових виданнях.

Копії документів, що подає претендент (крім копії паспорта), мають бути засвідченими за місцем роботи претендента або нотаріально.

Претенденти, які працюють в Інституті цифровізації освіти НАПН України, подають лише заяву про участь у конкурсі та список наукових праць.

Документи подавати за адресою: 04060, м. Київ, вул. М.Берлінського, 9, каб. 204. Телефон для довідок: (044)468-33-29; (044) 453-90-51. E-mail: iitlt@iitlt.gov.ua
Більше інформації на сайті https://iitlt.gov.ua/index.php